

МРНТИ 16.01.09

Б. Сағындықұлы

әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, филология ғылымдарының докторы,
профессор

АРХЕСИЛЛАБТАРДЫ (ТҮБІРТЕКТЕРДІ) АЙЫРЫП-АЖЫРАТУДЫҢ ЖАҢА ТӘСІЛДЕРІ

Аннотация. Соңғы жылдары тіл білімінде ірі жаңалық ашылды. Бұл жаңалық бүкіл әлемде тілдер қаншалықты көп болса да, олардың алғашқы негізі, түпкі тегі бір болғандығын айқындай, анықтай алуға құзыреті жететіндігімен ерекшеленеді. Барлық тілдерде ұшырайтын түбірлердің түп негізі, тегі болып есептелетіндіктен, бұл тілдік бірлікке қазақ тілінде түбіртек деген атау берілді. Әлем халықтарына, анығырақ айтқанда, тілші ғалымдарға түсінікті болу үшін архесиллаб (ең ежелгі, ең алғашқы буын) деп аталатын термин таңдалды. Мақалада архесиллабтарды ажыратудың жаңа тәсілдері жан-жақты талданады

Тірек сөздер: архесиллаб, фонема, морфема, сөз, сөз тіркесі, сөйлем.

Б. Сағиндыкулы

Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
доктор филологических наук, профессор

НОВЫЕ СПОСОБЫ РАЗЪЕДИНЕНИЯ АРХЕСИЛЛАБОВ

Аннотация. В последние годы в лингвистике произошло крупное открытие. Это открытие отличается тем, что независимо от того, как много языков существует во всем мире, теперь появится возможность идентифицировать и определять, имеют ли они одно и то же основное происхождение. Поскольку во всех языках считается, что корень слова указывает на его происхождение, в казахском языке этой языковой единице было присвоено название «түбіртек». Чтобы быть понятным всему миру, а точнее ученым-лингвистам, был выбран термин «архесиллаб» (самое древнее, самое раннее поколение). В статье всесторонне анализируются новые способы разъединения архесиллабов.

Ключевые слова: архесиллаб, фонема, морфема, слово, словосочетание, предложение.

B. Sagindykuly

Al-Farabi Kazakh National University, Doctor of philological sciences, professor

NEW WAYS OF SEPARATING OF ARCHESYLLABS

Annotation. In recent years, there has been a major discovery in linguistics. What makes this discovery different is that no matter how many languages there are around the world, we have the ability to determine if their original foundation, their primary origin,

was one. Due to the fact that the primary basis of the roots found in all languages, this linguistic unity was given the name «tubirtek» in the Kazakh language. To be clear to the whole world, or rather to scientists, the term «archesyllab» (the oldest, earliest generation) was chosen. The article comprehensively analyzes new ways of separating of archesyllabs.

Keywords: archesyllab, phoneme, morpheme, words, phrases, sentence.

Бүкіл дүниежүзі тілдері қазіргі өмір сүріп тұрған қалпына келу үшін қаншама заманды, қаншама дәуірді басынан өткерді. Тарихқа белгісіз бұлыңғыр кезеңде де, тіпті өзіміз білетін бергі уақыттарда да ол дамуын тоқтатқан жоқ. Толықты, шыңдалды, жетілді, қайта қалыптасты. Алайда өзгеру, даму, жаңару өздігінен бола салмайды. Сыртқы факторлармен бірге тілдегі бірліктердің, элементтердің, деңгейлердің, құрылымдардың, жүйелердің, тағы басқалардың сан түрлі ішкі даму заңдылықтары негізінде жүзеге асады. Әр заңдылықтың аса нәзік сырлары мен қырларын терең меңгерген тілші маман кез келген тарихи өзгерісті «сөйлетіп», тілдік фактілердің бұрынғы, ежелгі формалары мен бағзы замандардағы мазмұн-мағыналарын өз дәрежесінде анықтап-айқындай алады.

Сонғы жылдары тіл білімінде ірі жаңалық ашылды. Бұл жаңалық бүкіл әлемде тілдер қаншалықты көп болса да, олардың алғашқы негізі, түпкі тегі бір болғандығын айқындай, анықтай алуға құзыреті жететіндігімен ерекшеленеді. Зерттеу барысында тіл-тілде **фонема, морфема, сөз, сөз тіркесі, сөйлем** сияқты тілдік бірліктермен дәрежелес, алайда біздің заманымызға дейін беймәлім болып, құпия сақталған тілдік бірлік (бөлшек) бар екендігі мәлім болды. Барлық тілдерде ұшырайтын түбірлердің түп негізі, тегі болып есептелетіндіктен, бұл тілдік бірлікке қазақ тілінде **түбіртек** деген атау берілді. Әлем халықтарына, анығырақ айтқанда, тілші ғалымдарға түсінікті болу үшін **архесиллаб** (ең ежелгі, ең алғашқы буын) деп аталатын термин таңдалды.

Не себепті бұл тілдік бірлік тілші ғалымдарға осы кезге дейін беймәлім болып келді? Ақиқаты, аталған құбылыс сан мыңдаған, тіпті миллиондаған жылдарды артта қалдырған. Осыған орай тіл қойнауының терең қаппарларына мықтап жасырынған. Ғылымға, жұртшылыққа кеңінен таныс тілдік бірліктер – фонема, морфема, сөз сияқты мен мұндалап тұрмайды, ап-айқын ажыратыла салмайды. Арнайы дайындалмаған жағдайда кез келген тілші түбіртектің қыр-сырын түсіне алмайды. Кез келген тілдегі әрбір сөзді түбіртекке бөліп жіктеу, әсіресе оның лексикалық немесе грамматикалық мағыналарын табу – қиынның қиыны, тап-таза этимологиялық жұмыс. Демек, түбіртектерді айырып-ажырату белгілі бір бағыт-бағдары бар өзіндік ілімді талап етеді.

Фонемаға (дыбысқа) бөлінбейтін сөздің, қосымшаның болмайтыны сияқты, тіл-тілде түбіртекке бөлінбейтін түбір, негіз, қосымша жоқ. Қандайдыбыстық комбинацияда тұрсын, түбіртек бір ғана дауысты мен бір ғана дауыссыздың тіркесуінен тұрады да, я лексикалық, я грамматикалық мағына береді. Лексикалық немесе грамматикалық мағынасы анықталмаған жағдайда дауысты мен дауыссыздың жай тіркесі түбіртек болып есептелмейді. *Қазіргі тілдерде түбіртектердің басым бөлігі бір сыңарын жоғалтып, жартыкейштеніп, бір ғана жалғыз ғана дауысты мен бір ғана жалғыз дауыссыздан тұратындықтан, яғни толық формасын сақтамағандықтан, олар іс жүзінде арнайы зерттеушілерден басқа ешкімнің назарына түспейді.*

Тіл-тілдегі фонемалар қаншалықты ескі болса, түбіртектер де соншалықты ескі. Түбіртектерді тарихтың бүкіл өн бойында өмір сүрген десек, қателеспейміз. Қазақ тілінде де тарихқа белгісіз ежелгі дәуірлерден бері өмір сүріп келе жатқан түбіртектер бар. Мысалы, **ақ** (судың өз арнасымен төмен қарап жылжуы, бір орында тұрмай ілгері қозғалып отыруы), **ар** (адамгершілік, ізгі қасиет), **ас** (адам баласының қоректік заты, тағам), **же** (асты, тағамды шайнап жұту), **он** (тоғыздан кейінгі есептік сан), **от** (қызуы

аса күшті алаулаған жалын), **ін** (жерді үнгіп, қазып жасалған, жабайы аңдар жататын орын, үнгір), **іс** (жұмыс, қызмет, шаруа) т.б.

Тілімізде екі түбіртектің (кейде үш, төрт түбіртектің) бірігуі нәтижесінде пайда болған сөздер де біршама дәрежеде кездеседі. Мысалы, «судың өз арнасымен төмен қарай жылжуы» мағынасындағы **ақ** түбіртегі мен етістіктен есім жасайтын **ын** түбіртегінің қосылуынан **ағын** сын есімі жасалған. «Соғу, сабау, тоқпақтау» мағынасындағы **ұр** етістігіне етістіктен есім жасайтын **ыс** түбіртегі кірігіп, **ұрыс** зат есімін тудырып тұр. Сондай-ақ **үз+бе, үз+іп, іс+тік, үс+тік, өн+тім, өр+тім, ұл+ан, от+ан, ұт+тыс, ат+тыс, ел+ші, ен+ші** атаулары екі түбіртектен тұрса, **үс+те+ме, үз+іл+іс, үг+ін+ді, үй+ін+ді** атаулары үш түбіртектің жиынтығынан жасалған. Бұларға да көненің көзі ретінде қарауға болады.

Жоғарыда келтірілген тілдік фактілер түбіртектердің бір ғана дауысты мен бір ғана дауыссыздан тұра алатындығына толық дәлел бола алады. Алайда тарихқа белгісіз аса ежелгі дәуірлерде қалыптасқан түбіртектер біздің заманымызға сан алуан фонетикалық, морфологиялық, семантикалық өзгерістерге ұшырап, алғашқы тұлғасын, қалып-пішінін жоғалтып барып жетіп отыр. Алғашқы тілдік формалардың қалып-пішінін бұрынғы қалпына келтірмейінше, әрбір өзгерістің, даму эволюциясының бүкіл сыр-сипатын анықтап алмайынша, түбіртектердің болмысын, табиғатын түсіну тіпті мүмкін емес. Аса ежелгі дәуірлерден келіп жеткен жазба ескерткіштер атымен жоқ. Осы жағдайда белгісізді белгілі ету, ашылмағанды ашу, шешілмегенді шешу үшін зерттеудің әртүрлі жаңа әдістері мен жаңа тәсілдерін пайдалануға тура келеді. Тығырықтан шығу жолдарын силлабология ғылымы өмірге әкеліп отыр.

Силлаб ағылшын тілінде «буын» деген ұғымда жұмсалады. Ал **логос** деген сөздің «ілім» семантикасына ие екендігі жалпы көпшілікке белгілі. Сонда **силлабология** «Буын ілімі» деген терминдік мағынада әлемдік лингвистиканың жаңа да тың саласының атауы болып шығады. Силлабологияның негізгі нысаны (объектісі) – жоғарыда атап өткеніміздей, **архесиллаб**. Архесиллаб – фонемадан үлкен, морфемадан кіші тілдік бөлшек. Осыған орай, силлабология фонология мен морфологияның аралығынан орын алады. Тізбектесек: фонология, силлабология, морфология, лексикология, фразеология, диалектология, семасиология т.б.

Тілші ғалымдар өз нысанын жан-жақты танып білу үшін, оның сан алуан заңдылықтарын ашып-айқындау үшін сыннан өткен сипаттама әдісі, *тарихи-салыстырмалы әдіс, салғастырмалы әдіс, тарихи әдіс, құрылымдық әдіс, статистикалық әдіс, компонентті талдау әдісі, математикалық әдіс* сияқты сандаған амал-тәсілдерді іске қосады. Мұның үстіне соңғы жылдары бұлардан сипаты өзгеше, тың әрі жаңа идеяларға негізделген *лингвосиллабологиялық әдістер мен тәсілдер* өмірге келіп отыр. Бұрыннан келе жатқан және жаңадан ашылған әдістер мен тәсілдерді ұтымды пайдаланғанда тіл ғылымы теңдесі жоқ жетістерге жететіні анық.

Тілдің пайда болуына, дамуына, өзгеруіне, жанаруына, қалыптасуына, қайта қалыптасуына сыртқы фактор мен ішкі фактордың қатты ықпал ететіндігін зерттеушілер әлдеқашан-ақ анықтаған еді. Тілдердің мың-мыңдап көбеюіне де, олардың сөздік құрамына қисапсыз атаулардың қосылуына да осы екі фактордың әсері барынша шексіз болғандығы сөзсіз.

Жер бетіндегі адамзат баласы бір замандарда бір-ақ тілде сөйлеген. Бұл олардың жабайы кезеңі еді. Бірте-бірте кәсіптің түрлері, егін шаруашылығы, мал шаруашылығы, өнеркәсіп, мәдениет, техника, өркениет, тағы басқалары пайда болды. Жабайылардың жұтан тілі байыды. Рулардың, тайпалардың пайда болуына байланысты белгілі бір заттың, нәрсенің уәжі де көбейіп, олар әртүрлі атала бастады. Бұлардың үстіне тілдің

ішкі даму заңдылықтарының есебінен қаншама сөздер адам танымастай өзгеріске түсті. Соған қарамастан, жабайылардың база-лық лексикасының сарқыншақтары әлем тілдерінде қазірге дейін сақталып қалып отыр.

Жабайылардың сөздік құрамында қандай-қандай сөздер болғандығын тілшілер шамалап болжамдай алады. Мысалы, **күннің** силлабологиялық атауы сол кездің өзінде-ақ өмір сүргендігіне күмән келтіре алмаймыз және оның бір дауысты, бір дауыссыздан ғана тұрғандығы хақ. Қазақтың **күн** атауы мен орыстың **солнце** атауын салыстырсақ, жобаға соқпайды, бітім-пішіні мүлде бөлек тұлғада екендігі бірден байқалады. Ағылшынның **сан** атауы мен арабтың **шамсун** атауын қатар қойсақ, алғашқы екі дыбысының тектес екендігі аңғарылады: **са–ша**. Мұны орыс тілімен салыстырсақ (**солн+це**), соңғы буыны фонологиялық тұрғыдан үйлеседі. Көне санскрит тілінде Күн Құдайының атауы – **Ша+м+аш**. Алғашқы **ша** немесе соңғы **аш** архесиллабының **күн** ұғымын бергендігі анық аңғарылып тұр. Қазақ тілінде «күн» сөзінің ежелгі формасы мен семантикасы «қашан» есімдігінде сақталып қалған. Мұндағы «қа» бөлшегі ілгері замандарға **қай** деген сұрау мағынасын берсе, «шан» бөлшегі **күн** деген лексикалық мағынада жұмсалған. Бір кездегі толық мағыналы *сөз тіркесі* өзінің әдепкі мағынасын жоғалта келе сұрау есімдігіне айналып кеткен. Бірақ мезгіл мағынасын білдіретін сема-сы сақталып қалған. Сонда қазақ тілінде де «күн» мағынасын берген **ша** формасы болғандығы анықталады. Көне түркі жазба ескерткіштерінде Күн атауы – **күн+ач**. Бұл сөздің алғашқы бөлшегі «күйіп тұрған» деген мағына берсе, екінші бөлшегі (ач) «күн» деген мағынаны берген. Ішкі флекция заңдылығы бойынша **а** дыбысының **ч** аффрикатының бірде алдында, бірде соңында тұрғаны болмаса, түркі тілдерінің де әлем тілдерімен лексикасы жағынан сабақтас екендігіне бұл мысал да кепіл бола алады. Идея бойынша, «ай» атауы да әлем тілдерінде бір формада ұшырасуға тиіс тілдік факт. Өкінішке орай, бұл атау әр тілде әртүрлі формада кездеседі. Мысалы, хамит-семит тілдерінде «Қамар», славян тілдерінде «Луна», түркі тілдерінде – «Ай». Уәжі (мотиві) әртүрлі болуы форманың да әртүрлі болуына әкелген. Сірә, айдың құбылып тұрған құбылыс қатарына жататындығы уәждің оңай өзгеруіне де әсер етсе керек. Керісінше, **күн** тұрақты құбылыс. Осы себепті қазірге дейін алғашқы уәжін, формасын, семантикасын жоғалтпаған.

Академик Н.Я.Март «**Йафет теориясы**», Иллич-Светыч «**Нострат теориясы**» арқылы әлем тілдерінің туыстастығын дәлелдеуге тырысқан. Пайдаланған әдістері мен тәсілдерінің сәтсіздігіне байланысты олар күткен нәтижеге қол жеткізе алмады. Біз өз еңбегімізде лингвистикада бұрын-соңды қолданыс таппаған тың әдістер мен тәсілдерді ұсынғалы отырмыз. Олардың негізгілерін төменде қысқаша баяндаймыз. Барлығының толық варианты болашақ монографиямызда жарияланады.

Тіл-тілдік құпиясынашу, олардың тарихтың бүкіл өн бойындағы даму, өзгеру, жаңару, қалыптасу жолдарын көрсету дауыстылар мен дауыссыздардың этимологиясына тікелей тәуелді. Қазір тіл-тілде өмір сүріп тұрған дауыстылар мен дауыссыздардың кез келгенінің шығу тегі, арғы тегі және түпкі тегі болады. Осыларды ең алдымен анықтап алмайынша, іс алға баспайды. «Өлі» формалар «тіріліп» сөйлемейді. Қазақтың ауызекі тілінде, **тұз~дұз**, **тізе~дізе** формалары жарыса қолданылады. Қайсысы ескі? Әрине, қатаңнан басталатын варианты. Ұяң дауыссыз қатаң дауыссыздың негізінде пайда болып тұр. Тілдің аса ежелгі дәуірлерінде ұяң дауыссыздардың мүлде болмағаны ғылым жолымен дәлелденіліп отыр. Демек, **т** қатаны **д** ұяңының шыққан тегі болып есептеледі, **т** қатаны қайдан пайда болған деген сұрақ туындайды. Өйткені оның да шыққан тегі болуға тиіс.

Қазір өмір сүріп тұрған тілдердің көбінде **т** және **с** дыбыстарының органикалық

қосылысынан тұрағын **ц** аффрикаты бар. Түркі тілдерінде тек қарашай-балқар тілінде ғана сақталған. Туысқан тілдерде бір ғана ұғымда жұмсалатын **саяз~таяз**, **сығқан~тышқан** сөздеріне қарап, аталған аффрикатың екіге жарылғанын **-т** және **с** дыбыстарына бөлінгенін бағамдау қиын емес. Сонымен, **т** қатаңының шыққан тегі **ц** аффрикаты болып шығады. Бірақ **ц** аффрикатының да шыққан тегі бар. Ол – күрделі ***Ц[т(с/ш)]** аффрикаты. ***ц** аффрикатының пары **ч** аффрикаты **т** және **ш** дыбыстарының органикалық қосындысынан тұрады. **ц** (т+с), **ч** (т+ш) аффрикаттарының құрамына көз салсақ, екеуіне де **т** дыбысы ортақ. Ал **ш** мен **с** дыбыстары генезисі жағынан ыңғайлас. *Мысық~мышық, сүйініш~шүйініш, масақ~машақ* сияқты сөздерде олар бір-бірімен оп-оңай алмаса береді. $2a:2b = 2 (a/b)$ теңдеуіне сүйенсек, **ц** (тс), **ч** (тш) аффрикаттарынан **Т (С/Ш)** формуласын түзуге болады. Сонда ол аффрикаттардың бірінші жапсары **т** қатаңының өзгеріске ұшырай қоймағанын, екінші жапсарының туыстас **с** және **ш** дыбыстарына бөлінгенін аңғара аламыз. Алайда **ц** және **ч** аффрикаттарының шыққан тегі болып саналатын ***Ц[т(с/ш)]** күрделі аффрикаты қазір барлық тілдердің дыбыстық базасынан шығып қалған. Қорыта келсек, **д** дыбысы үшін **т** дыбысы шыққан тек болса, **т** дыбысының шыққан тегі **ц** аффрикаты **д** дыбысы үшін арғы тек, **ц** аффрикатының шыққан тегі ***Ц[т(с/ш)]** күрделі аффрикаты **д** дыбысы үшін **түпкі тек** болып есептеледі. Осы сипаттас жолдармен түркі тілдеріндегі барлық дауыстылардың да, барлық дауыссыздардың да *шыққан тектері, арғы тектері, түпкі тектері* толық анықталды. Және дауыстылар мен дауыссыздардың көбею заңдылықтары әлем тілдеріне ортақ екендігі дәлелденілді.

Жаңа дыбыстарды көне дыбыстармен алмастыру тәсілі. Математикалық логикаға сүйеніп, жаңа дыбыстарды көне дыбыстармен алмастыру, кей жағдайда көне дыбыстарды жаңа дыбыстармен алмастыру сөздің түп төркінін ашуға, оның алғашқы формалары мен мағыналарын қалпына келтіруге үлкен септігін тигізеді. Тіпті жүйесі бөлек әр басқа тілдердің бір-біріне туысқандығын дәлелдей алады. Мысалы, **л** сонорының шыққан тегі – **р**. Демек, **л** - жаңа, **р** - көне. Орыс тілінде *соль* қазақ тілінде «тұз» деген мағына береді. Осы сөздегі **л** дыбысын **р** - мен алмастырып, қазақ тіліндегі баламасымен салыстырсақ, аталған ұғыммен семалас форма пайда болады. **Сор** – тілімізде «аяқ батып кететін тұзды батпақ; тұз ерітіндісінен қалған ақ тандақ белгі». Бір замандарда славян халықтары да, түркі халықтары да «тұзды» «сор» деп айтуы ықтимал. Тарихи даму барысында орыстар фонетикалық өзгеріске ұшыраған «сор» формасын сақтап қалып, қазақтар уақытысымен ол сөздің орнына «тұз» атауын қабылдаған сияқты.

Сөйтіп, бұл талдаудан жаңа дыбыстарды көне дыбыстармен алмастырудың тілдердің бір-бірімен тектестігін, туыстастығын, негіздестігін анықтауға үлкен септігін тигізетіндігін байқаймыз. Тағы бір мысал. Қазақ тіліндегі «қарт» (ұл-кен кісі, ақсақал) сөзі үш дауыссыздан тұратындықтан, үш түбіртекке бөлінеді: **? қ+ар+?т**. Мұндағы сұрау белгісі жойылып кеткен дыбыстардың орнында тұр. Осы сөздің **ар** түбіртегі орыс тіліндегі балама сөзде де бар: **ст+ар+ик**. Осы «қарт» атауы неміс тілінде **ал+т**. Неміс тіліндегі жаңа **л** сонорын көне **р** сонорымен алмастырсақ, **арт** формасы пайда болады. Қазақ тіліндегі «қарт» пен неміс тіліндегі архаизмдік форма «арттың» айырмашылығы – әрқашан да жойылып кетуге дайын тұратын **-қ** дыбысында ғана емес пе?! Мағынасы толық сәйкеседі. Ағылшын тілінде талданып отырған сөз – **олд**. Бұл тілде үш дыбыстың үшеуі де – дауысты да, дауыссыздар да – өзгеріске ұшыраған: **а>о** – ға, **р>л** – ге, **т>д** -ге айналып кеткен. Бұл заңдылық дүниежүзі тілдеріне тән. Тіпті қазақ тілінің өзінде **апат~ опат, тат~тот** деп айтыла береді. Сондай-ақ **тізе~дізе, тұз~дүз** т.б. Неміс тілі мен ағылшын тілі типологиялық жағынан бір семьяға жатады. Демек, «қарт» сөзінің құрамындағы **ар** түбіртегі қазақ, орыс, неміс, ағылшын тілдеріне ортақ.

Сонымен қатар мағынасы да ортақ. Мұндай ортақтық сын есімдер мен сан есімдерден де, есімдіктерден де, етістіктерден де, туыскандық атауларынан да, дене мүшелерінен де көптеп ұшырайды. Бұлардың әрқайсысына монографиялық еңбегімізде толық тоқталамыз.

Жаңа дыбыстарды көне дыбыстармен немесе көне дыбыстарды жаңа дыбыстармен алмастырып, тәжірибеге айналдырудың жеке-жеке тілдердің этимология-сын ашуға да орасан зор көмегі тиеді. Мысалы, қазақ тіліндегі **шұңғыл** (түбі терең, шүңгіл) сын есіміндегі жаңа **ғ**, **л** дыбыстарын көне **к**, **р** дыбыстарына ауыстырсақ, **шұңқыр** (қазылған, ойылған жер, шұқыр) зат есімі пайда болады. Екеуіне ортақ сема да, айырым сема да бар. Алмастырудың реті осы екен деп беталдына алмастыра берудің жөні тағы болмайды. Әрқашан да математикалық логикаға арқа сүйеген дұрыс.

Әдетте, жуан варианттардың бітім-пішіні өзгеріп, лексикалық мағынасы көмескіленіп, тіл-тілде архаизмге айналып кетіп жатады. Алайда дәл сол сөздің жаңаланған варианты бұрынғы лексикалық мағынасын сақтап, көмескіленген мағынаның сырын ашуға көмектеседі. Мысалы, **қүйқа** – *сойған малдың үйітілген терісі*. Осы сөздің жаңарған варианты – **қүйген** (тері). Мұндағы көне **к**, **ұ**, **к**, **а** дыбыстары жаңа **к**, **ү**, **г**, **е** дыбыстарына өзгерген, ерекшелігі сөз соңындағы **н** дыбысы көне сөзде жойылып кеткен. Жаңа вариант көне варианттың мағынасын айқындап тұр. Демек, көне дыбыстарды жаңа дыбыстарға алмастыруға болады екен.

Тарихи даму барысында сөз құрамынан жойылып кеткен дыбыстарды, буындарды бұрынғы қалпына келтіру тәсілі. Организмге көп күш түсірмеу заңдылығы сөз құрамындағы жекелеген дыбыстардың, буындардың, тіпті сөздердің, сөз тіркестерінің үнемделуіне әкелген. Қалыптаса келе үнемделген элементтер жойылып та кетіп отырған.

Үнемдеу – ежелгі дәуірлерден келе жатқан тілдік құбылыс. Жекелеген дыбыстардың, буындардың түсіріліп айтылуы сөздің формасын бірте-бірте адам танығысыз дәрежеге өзгертіп жібереді. Туысқан тілдердегі лексикалық айырмашылықтар ең алдымен ықшамдалу, қысқарту процесі нәтижесінде пайда болған. Қысқарту, ықшамдалу туыстас тілдердің әрқайсысында әртүрлі болғандықтан және мұның өзі сандаған ғасырларға созылғандықтан, белгілі бір сөздің сан қилы фонетикалық-морфологиялық сипат алып түрленуі, құбылуы тіл тарихының жемісі болып есептеледі. **Қанша өзгерістерге ұшырағанымен, жіті этимологиялық зерттеулер жүргізгенде, ондаған дериват түбірдің о бастағы формасы бір ғана тұлға болып шығады.**

Үнемдеу құбылысы тілші ғалымдардың барлығына белгілі. Бірақ үнемдеу құбылысының заңдылықтарын басшылыққа ала отырып, сол жойылып кеткен тілдік фактілерді қайтадан қалпына келтіру жұмысы әлі қолға алына қойған жоқ. Тіл-тілдегі жарыспалы тұлғаларға қарап қана қай сөздің қай сөзден шыққанын тұспалдаймыз. Мысалы, «солай етіп», «олай еткені» сөз тіркестерінен «сөйтіп», «өйткені» сөздері жасалғанын, ауызекі сөйлеу тіліндегі «боп», «қап», «барам», «көрем» тұлғаларының әдеби тіліндегі толық формалары «болып», «қалып», «барамын», «көремін» тұлғаларынан пайда болғандығын жоққа шығара алмаймыз. Бұларды толық формасына қарап қайта қалпына келтіру қиын емес.

Әңгіме бұдан жүздеген, тіпті мыңдаған жылдар бұрын қысқарып, жойылып кеткен дыбыстар мен буындарды қандай жолдармен бұрынғы қалпына келтіру төңірегінде болғалы тұр. Математикалық логиканың көмегімен осыншалық қиын істі сәтті аяқтауға болағындығына таңғалуға болмайды. Мысалдар келтірелік.

Артут – *дар, подарок* (Древнетюркский словарь, с.58). Қазіргі тілдерде ұмытылған көне түркі сөзі. Бұл сөзді қазақтар да түсінбейді. Бірақ тілімізде осы көне сөздің мағынасы – *сый, сыйлық, тарту*. «Артутты» «артумен» салыстырсақ, төрт бірдей

дыбысы сәйкес: **а, р, т, у**. Осының негізінде бұрынғы қалпына келтіруге болады: **тартут**. Қазақ тілінде алғашқы **т** дыбысы сақталып, соңғы **т** дыбысы жойылып, соның салдарынан ол ескі формасына үйлеспей қалған.

Орта ғасырлардағы көне түркі жазба ескерткіштерінде жиі пайдаланылатын сөздің бірі – **армаған**. Бұл сөз парсы тілінде «сый, сыйлық, тарту» мағыналарын береді. Мұның да **д** дыбысы жойылып кеткені аңғарылады. Орыс тіліндегі «дар», по+дарою», «дар+ить» сөздерімен салыстырып, **д** дыбысын қалпына келтіруге болады. Түркі тілдеріндегі **тар** (**тар+ту**), үнді-европа, славян тілдеріндегі **дар** – түбірлес, айналып келгенде, бір-ақ тұлға, мазмұн-мағынасы да бірдей. Бір дыбыстың түсіріліп айтылуы, қатаң **т**-ның ұяндануы ғана оларды әртүрлі формаға айналдырып тұр.

Тарихи даму барысында сөз соңындағы жекелеген дауыссыздар мен дауыстылар да, бір дауысты мен бір дауыссыздың тіркесінен тұратын түбіртектер де элизияға ұшырап, жойылып кетіп жатады. Көне түркі жазба ескерткіштері тілінде ұшырайтын **қой+ын, төр+үн, бар+ын, қос+ын, йар+ын** сөздері қазіргі қазақ тілінде **қой, төр, бар, қос, жар (бол)** формасында дыбысталады. Туыстас тілдердің тілдік материалдарын өзара салыстырғанда да осындай фактілер жиі ұшырайды. Сөз соңында түсіп қалған элементтер негізінен тарихи-салыстырмалы әдіс арқылы анықталып, қалпына келеді. **Жойылып кеткен дыбыстарды, буындарды қалпына келтірмейінше, жүйесі бөлек тілдердің тектестігін дәлелдеп шығу мүмкін емес.**

Кейбір түбіртектер сөздің басында немесе соңында үнемдеу заңының ықпалына ұшырап, мүлдем жойылып кетеді. Алайда оларды сөздің мағыналық мазмұнына, заттың, нәрсенің табиғи болмысына, жаратылысына, сапа, қасиеттеріне, т.б. атрибуттарына, қысқасы, денотаттық ұғымына сүйене отырып, бұрынғы қалпына келтіруге болады. Мысалы, *қамшыға, шоқпар, сойыл сабына тағылатын бау бүлдіргі* деп аталады. Түбіртек жасауға қатыспайтын протеза – **б** дыбысын, ереже-ге орай, сөз құрамынан бөліп тастасақ, **үлдіргі > ілдіргі** деген өзге мағыналы сөз пайда болады. Мұны *көзгелдек, көзлідірік* сияқты сөздермен салыстырсақ, көне заманда қалыптғы қолданыста жұмсалғанын көреміз. **Не ілдіргі** деген сұраққа *сап ілдіргі* деп жауап қайтаруға болады. Сонда *қамшының сабы* деген ұғым элизияға ұшыраған **са** түбіртегінде тұр. **б-п** сына дыбысы бірінші түбіртекке сіңіскенде **сап** формасын, екінші сөзге сіңіскенде **бүлдіргі** формасын береді. Шындығында, **б** протезасы сөздің әдепкі қалпын орнына келтіруге көмектесіп тұр.

Үнемдеу заңы тарихи жазба ескерткіштерге де, қазіргі әдеби тілдерге де, оның диалектілеріне де өзінің ізін қалдырған. Сол ізге түсіп, түбірлердің, қосымшалардың ең алғашқы күйі қандай болғанын анықтауға болады.

Үнемдеу заңымен қатар тіл дамуының өзге де заңдылықтары көп: дыбыстардың өзара алмасуы, ауысуы, ықпалдасуы нәтижесінде бір-біріне ұқсауы, қатандардың ұяндануы, жуан дауыстылардың жінішкеруі, сіңісу, жылысу, ығысу құбылыстары, метатеза, протезалық, эпентезалық, эпитезалық дыбыстардың ықпалы, тағысын тағылар. Мұның сыртында сыртқы факторлар тағы бар. Сөзді бұрынғы қалпына келтіргенде осылардың баршасы толығынан есепке алынуы тиіс. Қысқасы, этимологияның барлық принциптерін кешенді түрде ұтымды пайдаланғанда ғана түбіртектердің қыр-сырын ашуға болады. Түбіртектерді анықтаудың күретамыры болғандықтан, жоғарыдағы екі тәсілге көбірек тоқталдық. Өзгелеріне монографияда толығырақ тоқталамыз.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] Марр Н.Я. Яфетическая теория // Баку: АзГИЗ, 1928. — 156 с.